

ציוני הפסוקים בתלמוד ובמדרש

זה מאות בשנים, למן הדור השני של הדפסת התלמוד מלוה "תורה אור" את כל מאמר חז"ל, שנזכר בו פסוק מתנ"ך, בו נרשם המקום באיזה ספר מתוך כ"ד כתבי הקודש ובאיזו פרשה נמצא פסוק זה. לכאורה אין בזה משום חכמה, עם קונקורדנציה ביד קל לציין גם מספר כל פסוק בהפרשה — מה שכדאי היה להוסיף — אבל המעיין ימצא, כי בכמה וכמה מאמרים נחוצה התבוננות מעמיקה למען דעת בבירור על איזה מקרא יסדו דבריהם.

ידוע, כי הכתובים אינם מובאים בשלימותם. על הרוב מזכרות רק מלים אחדות עם וגו' [= וגומר] או בלעדו; והנה כמה פעמים שאותן המלים נמצאות ביותר מאשר במקום אחד בתנ"ך, בעוד אשר ראשית הכתוב או סופו הוא בסגנון אחר, ואחרי שלא תובא רק מלים ספורות, הלוא צריכים להכריע — לפי הענין ותוכן הדרש שבו מובא הפסוק — לאיזה מהם כווננו. בעל "תורה אור" ציין כפי הבנתו, אבל לא תמיד אפשר להסכים עמו; והרי כמה דוגמאות:

(א) בברכות ל"ב, ס"ע"ב: ת"ר מעשה בתסיד אחד שהיה מתפלל בדרך בא שר אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום, המתין לו עד שסיים תפלתו, לאחר שסיים תפלתו אמר לו: ריקה, הלוא כתוב בתורתכם [דברים, ד] רק השמר לך ושמור נפשך, וכתוב [שם] ונשמרתם מאד לנפשותיכם, כשנתתי לך שלום למה לא תחזרת לי שלום, אם הייתי תותך ראשך בסייף, מי היה תובע את דמך מידי כו', וכבר העיר המהרש"א: האי קרא בשכחת התורה קמיירי, וכן האי קרא ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה וגו', ולא איירי הני קראי כלל בשמירת נפשו של אדם מסכנה. מיהו במס' שבועות ל"ו: דרש לה תלמודא נמי אזהרה למקלל עצמו מנין שנאמר רק השמר לך ושמור נפשך כו', משמע שפסוק זה כולל אזהרה שהאדם ישמור את גופו למען שלא יבא ע"י הזנחה זו לשכוח אשר עליו לזכור בעבודת בוראו.

נשארה איפוא הקשיא על הפסוק השני שהוזכר, ונשמרתם מאד לנפשותיכם, הלוא מפורשת הכוונה בסיפא דקרא "כי לא ראיתם כל תמונה", אבל כדאי להעיר שעל הפסוק השני לא אמר השר "וכתיב בתורתכם" כמו בקודמו. ומעתה יש לציין וכתוב [יהושע כ"ג, יא] ונשמרתם מאד לנפשותיכם, גם שם ישנן המלים הללו בלי הסיום אשר בתורה, ויכולים לפרש על שמירת הגוף כמו הפסוק "השמר לך ושמור נפשך", שמרו את נפשותיכם, למען תוכלו לעבוד את ה'.

(ב) בפאה פ"ה מ"ו: מי שאינו מניח את העניינים ללקוט כו', הרי זה גוזל את העניינים. על זה נאמר [משלי כ"ב] אל תסג גבול עולם, וכן שם פ"ז מ"ג: המניח את הכלכלה תחת הגפן בשעה שהוא בוצר, הרי זה גוזל עניינים. על זה נאמר [משלי כ"ב] אל תסג גבול עולם, ואמנם, כתוב כן במשלי כ"ב, "אל תסג גבול עולם

אשר עשו אבותיך, הרי אין בזה כל אסמכתא להמדובר בגזילת עניים.
לפי דעתי צריכים לציין: על זה נאמר [משלי כ"ג י] אל תסג גבול עולם,
שסיפא דקרא "ובשדה יתומים אל תבוא", וברש"י שם בשדה יתומים — בלקט
שכחה ופאה הראוי להם.

(ג) ב"מ א ע"ד ב: תענו את נפשותיכם [ויקרא טז] יכול ישב בחמה
כו', ת"ל, וכל מלאכה לא תעשו, מה מלאכה שב ואל תעשה אף עינוי נפש שב
ואל תעשה, והנה המעיין בתוספות שם (ע"ו, א) ד"ה ובעשור כו' יבין, שלא למקרא
זה כווננו, כי אם להפסוק במדבר (כ"ט, ז) "ובעשור לחודש השביעי וגו' ועניתם
את נפשותיכם כל מלאכה לא תעשו".

(ד) שם, ס"ט ב: אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד, שנאמר
ויבא המלך דוד וישב לפני ה', ומציין בתורה אור ל"דברי הימים א' יז, ואינני
יודע למה לא ציין הפסוק בשמואל ב' ז, יח, שקדום לדברי הימים. כן בסנהדרין
ט"ז רע"ב: וכה"א ובניהו בן יהוידע על דברתי ועל הפליתי, מצויין בתורה
אור דה"א י"ח, בעוד אשר שם סוף הפרשה כתוב: על דברתי והפליתי,
והפסוק כצורתו הוא בשמואל ב' כ' כג.

(ה) בגטין ל"ח, ב: המקדיש עבדו יצא לחירות כו' דליהוי עם קדוש
קאמר, מצויין בתורה אור, ובן רשם המציין ברש"י שם [דברים י"ד], ומדוע לא
ציין הפסוק הקודם בדברים ז, ו?

(ו) בסוטה מ"ב, ב: כתיב [שמואל ב' כ"א]: הרפה, וכתיב [רות, א']
ערפה, רב ושמואל: חד אמר הרפה שמה, ולמה נקרא שמה ערפה? שהכל עורפין
אותה מאחוריה, וחד אמר: ערפה שמה, ולמה נקרא שמה הרפה? שהכל דשין
אותה כהריפות. ופלוגתא זו בלתי מובנת לא פעם אחת נקרא אדם אחד בתנ"ך
בשני שמות, וזה מראה, שהאחד הוא שם העצם, והשני, הוא כינוי על איזה דבר
שהתייחד בו, אבל, למה לפי דעתו של חכם אחד שם זה, של הרפה וערפה, האחד
הוא שם עצמי, והשני — לדרשא, וחבירו אומר בדיוק להיפך? הרי בוודאי יש
איזה נימוק להתנגדות זו.

אמנם בספרי "שם עולם", ח"א, אות ל"ז, הבאתי עוד פלוגתות דומות לזו
בין רב ושמואל, כמו בעירובין (כ"ז א), "ויהי בימי אמרפל רב ושמואל,
חד אמר: נמרוד שמו, ולמה נקרא שמו אמרפל? שאמר והפיל לאברהם אבינו
בתוך כבשן האש, וחד אמר, אמרפל שמו ולמה נקרא שמו נמרוד? שהמריד את
כל העולם כולו במלכותו", כן עוד בסוטה (מ"ב ב): כתיב שובך [שמואל ב' ו']
וכתיב שופך [דברי הימים א' יט] רב ושמואל, חד אמר שופך שמו, ולמה
נקרא שמו שובך כו', וחד אמר שובך שמו ולמה נקרא שמו שופך כו', וכוה בבבא
בטרא (צ"א ב): כתיב [רות ג'] מחלון וכליון, וכתיב [דברי הימים א' ד'] יואש
ושרף, רב ושמואל, חד אמר, מחלון וכליון שמם, ולמה נקראו יואש ושרף כו'?
וחד אמר, יואש ושרף שמם, ולמה נקראו מחלון וכליון כו'? ועוד כזה בסנהדרין
(מ"ד ב): כתיב [דברי הימים ב' ב'] זמרי, וכתיב [יהושע ז] עכן, רב ושמואל,
חד אמר, עכן שמו, ולמה נקרא שמו זמרי כו'? וחד אמר, זמרי שמו, ולמה נקרא
שמו עכן כו'? הן לא בהודמנות דרש אחד מהם בדיוק שם זה וזה, ולמה שינו
הסדר אצל הרפה וערפה? והראיתי בספרי הנזכר שקוטב פלוגתתם היא, אם איש

אחד נקרא בשני שמות בתנ"ך, מוכרחים אנו לומר, שהאחד לדרשה, ותנה בשם אחד מוזכר בדברי הימים, ובשם השני בספר אחר בתנ"ך; פליגי, אם השם המוזכר בדברי הימים עיקר, והשני לדרשה, או להיפוך. נתבונן בכל אלו הפלוגתות, ונוכח ששם אחד של בעלי הדרשה האלה מוזכר בדברי הימים, [וכן נמרוז בדה"א א י]; ועל כן ברור הדבר כי גם בסוטה צריכים לציין מקום הפסוק שנקטו כתיב הרפה [דברי הימים א ב], וקוטב אחד לכל הפלוגתות הללו.

ובזה נוכל לזהות כל דבר בשם אומרו אחרי שמבואר בויקרא רבא פ"א, ג' בשם רב שלא ניתן דברי הימים אלא לידרש ואשתו היהודיה ילדה את ירד אבגדור [דה"א יד] ואשתו היהודיה זו יוכבד, ולמה כו' את ירד זה משה, ולמה נקרא כו', וכן היא במד"ר רות פ"ב א, הרי, שרב הוא האומר שבכל מקום שנקרא איש אחד בשם אחר בדברי הימים מאשר נקרא באחד משאר ספרי כתבי הקודש, השם שבדברי הימים לדרשה קאתי, ומעתה ברור, שרב הוא שאמר אמרפל שמו, שובך שמו, מחלון וכליון שמו, עכן שמו, והוא שאמר, ערפה שמה, ודרש למה נקרא שמה — בדברי הימים — הרפה, והראיתי שם שזהו אשר רמז ר'בן של' ישראל בצינו בסוטה שם: כתיב שובך; בספר שמאל וכתוב שופך בדברי הימים, וכן בבבא בתרא צ"א א' ציין: יואש ושרף, בדברי הימים, מה שאין זה מדרכו של רש"י בכולא תלמודא לציין מקום הפסוקים המובאים, ברור, כי בצחות לשונו הסביר במלים ספורות אלו ענין הפלוגתא שהיא לאשר בשם אחד מוזכר בדברי הימים, הוכחנו איפוא שצריכים לציין על אמרם כתיב הרפה הפרשה שבדברי הימים שצינתי¹.

(ז) בסנהדרין כ"ז ב: דת"ר לא יומתו אבות על בנים כו' והכתיב [שמות ל"ד] פוקד עון אבות על בנים, התם כשאוחזין מעשה אבותיהן בידיהן, ותנה מפסוק זה בשמות (ל"ד ז') בשלש עשרה מדות של רחמים פוקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים אין שום אסמכתא שאירי דוקא כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם, ברור שצריכים לציין הפסוק המוקדם [שמות כ' ה] בעשרת הדברות: פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשו"א י. (ח) שם פ"א ב: והורג נפש שלא בעדים מכניסין אותו לכיפה ומאכילין אותו לחם צר ומים לחץ, מצויין [ישע' ל'], והנה שם, יט"ב כתוב: כי עם בציון יושב וגו' ונתן לכם אדני לחם צר ומים לחץ, ואין לזה שום קשר עם כניסה לכיפה שאירי בה כאן, ולפי דעתי נכון לציין [מלכים א כ"ב כז] שכתוב: כה אמר המלך

1 מעניין שנראה כאלו ספר דברי הימים לא היה מצוי תמיד ביד בעל "תורה אור" ראה בס' מקור הברכות על מס' ברכות [ברלין תרס"ה] מאמר טז שכתב: נראה כי פעמים רשם כפי זכרונו מקום שלהעזתו היה שם המקום המתאים בעוד שבאמת להד"מ, פסוק זה אינו שם רק במקום אחר כמו בירושלמי מועד קטן פ"א ה"ז בענין שאין מערבין בשמחה, ר' לא שמע לה מן הדא כי חנוכת המזבח עשו שבעת ימים והחג שבעת ימים, מצויין [מלכים א ח], וכאמת אין שם פסוק זה כי אם בדברי הימים ב' ז, ט; בירושלמי יבמות ס"ו ה"ו לא יבטל אדם מפור' כו' ב"ש אומרים שני זכרים שנאמר במשה גרשום ואליעזר, ונרשם בתורה אור [שמות יח] וליתא שם בלשון זה כי אם בדברי הימים א כ"ג ט"ז וכמובא בתוספתא שם פ"ח ג הפסוק בשלימותו ובגי משה גרשום ואליעזר.

שימו את זה בית הכלא והאכלוהו לחם (צר) [לחץ] ומים לחץ.²
 בהדוגמאות שהבאתי יש לנו ענין עם ציוני בעל "תורה אור", אולם יש שמוצאים אנחנו כי כבר הבין אחד מרבותינו הראשונים כי המדובר הוא בפסוק זה וזה, בעוד שלולא דבריו היינו מציינים פסוק אחר שישנן בו כל המלים המובאות וחיו מסתלקות כמה קושיות ותמיהות, כאשר כבר עמדו אחדים מגדולי האחרונים על המתבא ביומא ל"ד רע"ב: ת"ר ונסכו רביעית והין ילמד של שחרית משל ערבית, רבי אומר ערבית משל שחרית כו', מ"ט, אמר רבה בר עולא אמר קרא [במדבר כ"ח] לכבש האחד, אינהו כבש שנאמר בו אחד, הרי אומר זה תמיד של שחר, ורבנן, מאי אחד? מיוחד שבעדרו כו', וברש"י דלכבש האחד אדשחרית קאי, שנאמר בו את הכבש אחד תעשה בבוקר, וכן במגילה כ"ח א שאל ר' עקיבא את ר' נחמניא הגדול במה הארכת ימים, אתו גוויי וקא מחו ליה, סליק יתיב ארישא דדיקלא, א"ל רבי אם נאמר כבש למה נאמר אחד, אמר להו צורבא מרבנן הוא שבקוהו, וברש"י: אם נאמר כבש את הכבש האחד תעשה בבוקר, וכן מצויין בתורה אור "במדבר כ"ח", ותמה בהגהות הגרש"ש על רש"י ועל התוס' בנזכרים י"א ב שהבינו כי דרשו הפסוק אשר בפרשת פנחס, בעוד שהכוונה לפס' שבפרשת תצוה כ"ט, וכבר הרצה קושיא זו הג"ר ישעי' ברלין לפני הנודע ביהודה, ראה נ"ב תנינא אור"ח סי' קל"ט והוא השיב שבאמת על פרשת תצוה שאל, עיין שם.³

2 וראה ביומא ס"ה ב: מנין לפקוד נפש שדוחה את השבת כו' וחי בהם [ויקרא יח] ולא שימות בהם, והנה פסוק זה בפרשת פקודות כתיב ולא בענין שבת, ויפה העיר ידידי הר' אליעזר לבי"א [יוזכירובין] בסניי כרך ל"ז ע' קצו שצריכים לציין וחי בהם [יתוקאל כ] שכתוב: ואתן להם את חקותי ואת משפטי הדין אשר יעשה אותם האדם וחי בהם וגם את שבתותי נתתי להם להיות לאות ביני וביניהם וגו' ראה שם יא"ג.

3 בס' מנחת עני מהגר"ש מפרשבורג [סוירא תקמ"ו] ג' סע"ד כתב: בהיותי בפראג שנת תקל"ח שמעתי קושיא מהרב הגאון מוהר"ר ישעי' פיק מברסלא על גמ' מגילה כ"ח א אם נאמר כבש למה נאמר אחד, וזה הפסוק נאמר בפנחס, והקשה הג"ל למה לא מביא הפסוק שנאמר בואתה תצוה דמוקדם להא דפרשת פנחס, ותוצתי דרש"י בפ' פנחס פ"י אע"פ שכבר נאמר בואתה תצוה היא היתה אזהרה לימי המלוכים וכאן צחאה לדורות, ובמנחות נ' ע"א לא הקריבו כבש בבוקר לא יקריבו בין הערבים, בד"א שלא נתחנך המזבח ופ"י רש"י שם דהכי מידרש קרא אם את הכבש האחד תעשה בבוקר הוכשר שני ליקרב בין הערבים ואם לא לא, בד"א שלא נתחנך המזבח, דהאי קרא בחינוך כתיב דלעיל מיניה וזה אשר תעשה על המזבח בפ' ואתה תצוה, וא"כ שפיר נקט הפסוק מפ' פנחס דשם שפיר קשה אם נאמר כבש למה נאמר אחד, אבל מהאי פסוקא דואתה תצוה צריך לכתוב אחד אם נתחנך המזבח ולא הקריב בבוקר לא יקריב בין הערבים, וראה אשר האריכו בזה הגר"ש נתנוון בספרו דברי שאול ועל אגדות הש"ס [לבוש תרל"ז] במגילה שם, והגר"א מישל בספרו משנת אליעזר [תרס"ד] דרושי הפסול [צ"ד ע"ד צ"ה ע"א].

וראה בשו"ת בית נפתלי מהגר"נ שורץ סי' מ"א שכתב: בעיקר דברי החתם סופר הג"ל שמעתי מאמו"ר הגאון נ"י שמקשין עליו הלוא הפסוק דאפליגו ביה ר"י ור' יוסי והא הנאמר [שמות י"ב] וכי יגור אתכם גר ועשה פסח לה' המול לו כל זכר וגו' ודרש ר"י להו המול אבל ר' יוסי קאמר המל ימול, ור"ל מדכתיב המל והל"ל ימול, אבל המל הכונה

ובחגיגה כ"ו ב: אמר ריש לקיש מאי דכתיב [ויקרא כ"ד] על השלחן הטהור מכלל שהוא טמא, ואמאי בלי עץ העשוי לנחת הוא ואינו מקבל טומאה, אלא מלמד שמגביהין אותו ומראין בו לעולי רגלים לחם הפנים ואומרים להם ראו חיבתכם לפני המקום סילוקו כסדורו, ובתוספות שם: בלי עץ העשוי לנחת, הקשה הר"ר אלחנן כל שנים שהיו ישראל במדבר היו מטלטלים אותם, וא"כ אמאי צריך ראיה מקרא השלחן הטהור מכלל דאיכא טמא, ותירץ דלא איצטריך קרא רק לנוב וגבעון ושילה ובית עולמים שלא היתה מטולטלת, ושמעינן מקרא שהיו מגביהין אותה, ולא נראה כיון שהיתה מטולטלת כבר אף משבאו לבית עולמים נמ: לא נפקא מידי קבלת טומאה ראשונה, אלא י"ל כו' ע"ש.

ולולא דברי התוס' שנקטו בפשיטות, כי בווננו על הכתוב בויקרא כ"ד הייתי מציע לציין אמר ריש לקיש מאי דכתיב [דברי הימים ב' י"ג א] על השלחן הטהור מכלל שהוא טמא, ואמאי בלי עץ העשוי לנחת הוא כו', ובוזה לא יהיה מקום לקושיא כי בדברי הימים שם ידובר על העבודה בבית המקדש שבנה שלמה אשר שם מקטירים לה' עולות בבוקר בבוקר ובערב בערב וקטורת סמים ומערכת לחם על השלחן הטהור וגו', וזה השלחן אשר במקדש שלמה לא טלטלו כשלחן המשכן אשר עליו ידובר בויקרא כד⁴.

מובן, כי בכגון דא צריכים זהירות יתירה שלא להגרר אחרי ברק ההמצאה והחידוש, דוגמא מאלפת לבך היא אשר שנינו בברכות כ"ז א: מאן תנא להא דתנן וחס השמש ונמס [שמות ט"ז] בארבע שעות, אתה אומר בארבע שעות או אינו אלא בשש שעות, כשהוא אומר [בראשית י"ח] כחום היום הרי שש שעות אמור, הא מה אני מקיים וחס השמש ונמס בארבע שעות, והתלבט רש"י להסביר איך מוכח מהפסוק השני שידובר על עונת השעה הששית יותר מאשר נלמד מן הפסוק וחס השמש ונמס, וכתב: כלומר, מצינו במקום אחר ששינה הכתוב בלשונו ואמר והוא יושב פתח האהל כחום היום, ולא אמר כחום השמש אלא היום,

כמו להמול כו', אבל תמה אני על כולם איך נעלמה מהם סוגיא דגמרא שם דמקשה ואידך גמי הכתיב המל ימול, רבה תורה כלשון בני אדם, וע' בתוס' שם ד"ה דברה, ומשמע דיליף דמילה לא בעי לשמה לא מדאי ימול [שמות י"ב] ומשום דהול"ל ימול, רק מקרא הנאמר המל ימול בכפילא, ומקומו בבראשית י"ז פס' י"ג ומזה יליף דלא בעי לשמה, ובהרבה ספרי ש"ס חסתי ולא מצאתי בגליון תורה אור שיציין מקומו בפסוק ומצוה היא לתקן.

4 יעוין בקדושין ל"א רע"ב: אמר ר' אבוהו כגון אבימי ברי קיים מצות כיבוד, חמשה בני סמכי הוה ליה לאבימי בחיי אביו וכי הוה אתי ר' אבוהו קרי אבבא רהיט ואויל ופתח ליה כו' איסתיע מילתא ודרש אבימי [תהלים עט] מזמור לאסף, מובן כי ציון בעל תורה אור לתהלים ע"ט מיוסד ע"ד רש"י ותוס' שם שהביאו המזמור לאסף אלהים באו גוים בנחלתך טמאו את היכל קדשך וגו', מה שאין לו ענין כלל עם אותו חכם הדורש או זה המאורץ, ולא זכיתי להבין מנין להם שדרש מזמור לאסף זה, אולי הוא מזמור לאסף אל אלהים ה' דיבר וגו' [שם ג], או מזמור לאסף אך טוב לישראל אלהים לברי לבב וגו' [שם ע"ג], ואולי מזמור לאסף אלהים ניצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט וגו' אלו המזמורים מתאימים יותר להענין המדובר על אבי חמשה בני סמכי.

משמע כל המקומות חמין בין חמה בין צל הוא מדבר בשעה ששית, והנה אם נרשה לעצמינו לציין על כשהוא אומר כחום היום, [שמואל ב' ד' ה'] לא היינו צריכים לדיוקים, שם כתוב: וילכו בני רמון הבארותי רכב ובענה ויבואו כחום היום אל בית איש בושת, ומסיים הכתוב: "והוא שוכב את משכב הצהרים" הרי שידובר על עונת הצהרים ולא בארבע שעות בבוקר.

ואמנם, כאן אנו מתפללים על רש"י — הפעם לא על בעל תורה אור — שהתלבט לבאר והתעלם ממקרא מפורש זה, ובאמת לא מלבו המציא ר'בן ש'ל ישראל חבריו אלו, כי אם שאב אותם ממדרש בראשית רבה פמ"ח ח' שם על אותו פסוק בבראשית י"ח אמרו: תני ר' ישמעאל כחום היום הרי שש שעות אמורות כו' או חילוף כחום היום בארבע שעות וחם השמש וגמס בשש שעות, אמרת האידך אתה יכול לקיים כחום השמש בארבע שעות והלוא בארבע שעות אין חום אלא במקום שהחמה זורחת שם, בארבע שעות טולא קריר ושמשא שריב, בשש שעות טולא ושמשא שריבין כחדא, הא אין עליך לומר כלשון אחרון אלא כלשון ראשון, כחום היום בשש שעות וחם השמש וגמס בארבע שעות שבמקום שהחמה זורחת בלבד גמס, וראה בראשית רבה מכת"י הו' תיאודור עמוד תפ"ד, כדברי רש"י. ויתכן שהשתדלו להוכיח מלשון תורה עצמה, ולכן לא הביאו הכתוב בשמואל.

וזהירות יתירה נצרכה במקום שהפסוק כפי שהוא מובא לפנינו אינו באמת רק במקום יחידי בתנ"ך, אבל המתבונן ימצא הוכחה, כי כבר חלו בו ידי מעתיקים, בהנוסחה המקורית לא היו רק מלים אחדות המצויות בעוד מקום בתנ"ך, אבל משום שהמעתיק הבין שכווננו לפסוק ידוע לו, הרשה לעצמו להוסיף אי-אלה מלים סיפא דקרא שעלו במחשבתו, ובזה סגר הדרך לפני המעיין, שלא יעלה על דעתו, כי באמת כווננו לפסוק אחר⁵, ראה לדוגמא:

במשנה מכות ה' ס"ב: על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת [דברים י"ז] אם מתקיימת העדות בשנים למה פרט הכתוב בשלשה אלא להקיש כו', וכבר הגיה הגר"א שם שצ"ל ע"פ שני עדים או שלשה עדים יקום דבר, והוא פסוק בדברים י"ט ט"ו, הגהה זו מתאשרת מדברי הסוגיא שם ו' ע"א: כי אתא לקמיה דרבא אמר ליה "יקום דבר" במקיימי דבר הכתוב מדבר, וכן מובא בבבא בתרא ק"ס ע"ב רמי בר יחזקאל אמר מהכא על פי (שנים) [שני] עדים או ע"פ שלשה עדים יקום דבר. אם תתקיים עדותן בשנים למה פרט לך בשלשה לומר לך כו', ברור איפוא כי המלים "יומת המת" הן הוספה מאוחרת, המשנה נקטה רק

5 ראה חולין צ"א הע"ב מנין לתלמיד חכם שלא יצא יחידי בלילה ר' אבוהו אמר מהכא [בראשית כ"ב] וישכם אברהם בבוקר ויתבוש את חמורו וגו' וברש"י אע"ג דלאו יחיד הוא [שהיו עמו יצחק ושני נעריו] וכ"ש יחידי, אולם בתוס' שם ובפסחים ד' ע"א כתוב שמפסוק זה נלמד דריוזין מקרימין למצות ושליחי מצות אינו נווקין אפי' אם היה יחידי אך גרסינן הפס' [בראשית יט] וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם גו' שהיה לו להתפלל בלילה אלא שלא רצה לצאת יחידי בלילה והלך יחידי להתפלל על אנשי סדום ולא רצה שידיא שום אדם עמו בשעת התפללה כו' עיי"ש הרי שהמלים "ויתבוש את חמורו" הן לרעת התוס' הוספת המעתיק בחשבו שהמכוון פסוק אשר בפרשת העקידה.

התחלת הפסוק ע"פ שני עדים או שלשה עדים אם מתקיימת העדות בשנים למח וכו', וצריכים לציין [דברים י"ט].

ובחולין ז' סע"ב: למה נקרא שמן כשפים שמכחישין פמליא של מעלה ואמר ר' חנינא אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה שנאמר [תהלים ל"ז] מה' מצעדי גבר כוננו, [משלי כ] ואדם מה יבין דרכו, והנה המעיין בילקוט שמעוני פ' ואתחנן, רמז תתכ"ח יזכר שהמלה "כוננו" איננה שם, וזאת הוספת המעתיק שסגנון הפסוק בתהלים היה שגור בפיו, והוא באמת פסוק אחד במשלי שם כ"ד: מה' מצעדי גבר ואדם מה יבין דרכו, וסמך לו: מוקש אדם ילע קודש וגו', ולא הוצרכו להרכיב לחד טעמא שני חצאי פסוקים.

6 כעין זה בשבת ק"ד א והכתיב אלה המצות שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה, וכתב רבינו המהרש"א: האי קרא אלה המצות והמשפטים וגו' בסוף ספר במדבר כתיב כו', והנה המציין בסוף התורה מהגים שעל ספר ויקרא וגם בתרגום יונתן ב"ע שם כ"ז ל"ד יזכר שלמדו זה מהכתוב אשר בסוף ויקרא הנזכר ושם לא כתוב מלת והמשפטים. וכן בבבא קמא מ"ד א תוד"ה נגיחה למיתה נגיחה לנוקין כו' וכן בסוף פרקין לענין שמירה מעולה דנוקין דריש אלא ישמרנו אע"ג דלא ישמרנו גבי מיתה כתיב, וכתב המהרש"א: לא ידענא מאי קאמרי דהא מלא ישמרנו בעליו דרשינן ליה התם דהוא קרא בנוקי שור בשור הוא דכתיב ולא גבי מיתה ודריק. והנה כשנציין בסוף פרקין [מ"ה ב - מ"ו א] נמצא ר' יהודה אומר תם חייב ומועד סטור שנאמר [שמות כ"א] ולא ישמרנו בעליו ושמור הוא זה, ר' אליעזר אומר אין לו שמירה אלא סכין, ובגמ' אמר רבה מאי טעמא דר' אליעזר דאמר קרא [שמות כ"א] ולא ישמרנו שוב אין לו שמירה לזה, והרי השינוי בסגנון הכתוב מוזקר לעינים, בטעמו של ר' יהודה נקטו ולא ישמרנו בעליו, לא כן בטעמו של ר' אליעזר שנקטו סתם ולא ישמרנו, בלי מלת בעליו, ששני "ולא ישמרנו" כתיבי בפרשה זו, הראשון בפסוק כ"ט גבי נוקי מיתה ואם שור נגח הוא מתמול שלשום והועד בבעליו "ולא ישמרנו" והמית איש או אשה השור יסקל וגם בעליו יומת, הפסוק השני הוא שם ל"ו גבי נוקי ממזן או גודע כי שור נגח הוא מתמול שלשום ולא ישמרנו בעליו שלם ישלם שור תחת השור והמת יהיה לו, ר' יהודה הביא הפס' ל"ו ולא ישמרנו בעליו שכתוב לענין תשלומין בעוד שטעמא דר' אליעזר מפס' כ"ט דלאו לענין תשלומין איירי כמבואר בתוס' שם מ"ד רע"א ד"ה אלא טעמא דר"א.

ואגב, כן ישנם הרבה ציונים מסולפים בדברי רבותינו הראשונים שהביאו איזה מאמר חז"ל, כמובן בלי ציון דף [שלא היה בימיהם קבוע] ואחרי כן נתוספו הציונים ברש"י ותוספות ולא תמיד לנכון, והרי דוגמא אחת בשבועות כ"א ב תוד"ה כר"ש ס"ל דמחייב במשהו כתבו ר' יוחנן דס"ל דחצי שיעור אסור מן התורה כו' ליכא מלקות אלא איסור בעלמא ובסוף פרק גיד הנשה [חולין צ"ח א] מוכח בהדיא דברבנן סבירא ליה ובס' אלו עוברין קאמר ר"י דבכל התורה אין היתר מצטרף לאיסור חוץ מאיסורי נזיר ואי כל שהוא למכות למה לי צירוף עכ"ל. והנה בחולין צ"ח א שמצויין אינו מבואר שבחצי שיעור ליכא מלקות אלא איסור בעלמא, וגם הדף המצויין [צ"ח א] אינו בסוף הפרק כמו שציינו רבותינו בעלי התוספות, אמנם המציין שם ק"ג ע"ב כ"ס ו' ה' ס' ר' ק' מ"ט ש' ימצא שאמר ר' יוחנן אבל חצי זית והקיא וחור ואכל חצי זית אחר חייב מ"ט הרי נהנה גרונו בכזית, והרי מבואר שחצי זית בפני עצמו אינו חייב מלקות דאם לא כן למה צריך הצירוף של חצי זית שני, מאש כמו ההוכחה השניה של התוספות מפרק אלו תוכרין בענין היתר מצטרף לאיסור.

בסנהדרין ז' ע"ב: דבי נשיאה אוקמו דיינא דלא היה גמיר כו' ועתיד הקב"ה ליפרע ממעמידין שנאמר [חבקוק ב' כ] וה' בהיכל קדשו הם מפניו כל הארץ. אולם בשאלות דרב אחאי בסוף דברים [ק"ג ע"ב] מובא אוי לו למעמידו במקום שאינו ראוי לו שנאמר [תהלים י"א ד] ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו [ראה העמק שאלה שם אות מ"ג] נראה שהיה כתוב בקצרה "ה' בהיכל קדשו וגו'" והמעתיק סיים הפסוק כפי הבנתו.

וראה בפסחים ק"א סע"א: האי מאן דפגע באיתתא בעידנא זסלקא מטבילת מצוה אי איהו קרים ומשמש אחדא ליה לדידיה רוח זנונים כו', מאי תקנתיה. לימא הכי שופך בוז על נדיבים ויתעם בתהו לא דרך, והנה זהו פסוק בתהלים ק"ז מ', אמנם רישיה דקרא כתוב גם באיוב (י"ב כ"א) שופך בוז על נדיבים ומסיים ומזיח אפיקים רפה, וכבר העיר הש"ך ביריד ס"ס קצ"ח, שהרוקח מביא הפסוק שבתהלים אבל בעל תולדות אהרן לא ציין בתהלים כלום, רק באיוב שם ציין שפסוק זה מובא בפסחים ק"א, ונראה שלא היה גורס בגמרא סיפא יקרא ויתעם בתהו לא דרך, אלא המלים "שופך בוז על נדיבים", ולכן הביא בעל הילקוט שמעוני אותו מאמר הסגולי גם בתהלים גם באיוב, כנראה שנסתפק לאיזה פסוק כוונו חכמים, והילכך גמרינו לתרוויהו, ויתר מכן, בדקדוקי סופרים פסחים שם מובא שבכת"י שופך [דם האדם], כלומר שבנוסחה המקורית היה כתוב רק "לימא הכי שופך וגו'" ומזה נשתרבבו נוסחאות שונות שכל מעתיק הוסיף כפי הבנתו.⁷

ועוד זאת, כידוע הובאו הפסוקים אחרי מלת הדגשה שזהו מקרא בתנ"ך, "דכתיב" או "שנאמר" ואז ידע בעל תורה אור שעליו לחפש מקום פסוק זה ולציין לאחד מספרי כתבי הקודש ובאיו פרשה, אבל יש פעמים הובאו בתוך הסוגיא כמה מלים מפסוק ידוע להם, מבלי שהודגש שהיא אימרה חנ"כית, לא הרגיש המציין שיש לפניו "פסוק" ולא ציין המקור, ראה לדוגמא במשנה ריש עירובין: מבוא שהוא גבוה למעלה מעשרים אמה ימעט, ר' יהודה אומר אינו צריך, ובגמרא: תנן התם סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה ור' יהודה מכשיר כו' אר"י א"ר חכמים לא למדוה אלא מפתחו של היכל ור' יהודה לא למדוה אלא מפתחו של אולם כו', ושם רע"ב: בין לרבנן בין לר' יהודה לילפו מפתח שער החצר דכתיב [שמות כ"ג] אורך החצר וגו', וכתיב [שם] וחמש עשרה אמה קלעים לכתף, וכתיב [שם ל"ח] ולכתף השנית כו', ברשמו ציוני שלשה "כתובים" בעוד שעיקר הלימוד כי עשרים רוחב אקרי פתח הוא — כמו שהעיר רש"י במקום — מהפסוק בפרשת נשא [ד' כו] דכתיב ואת קלעי החצר ואת מסך "פתח שער החצר" שלשת המלים הללו הובאו בגמרא בלי ההדגשה "דכתיב" ולא הרגיש בעל תורה אור שיש כאן לפנינו ציטטה מפסוק.

וכן בשבת קל"ב א: ה"ט דר"א דאמר קרא [ויקרא יב] וביום השמיני ימול כו', שהוא מבין שמונת ימים נפקא, האי נמי מביום צוותו נפקא כו', חסרה מלת "שנאמר" וחסרים הציונים לשני פסוקים אלו (ראה רש"י שם). וכוה בזבחים

7 על טעויות בפסוקים שעיינו נשתבש המציין העיר גם בשו"ת פנים מאירות ח"ב סי' ק"ג ושם ס"ס קנ"ח, וכן שם ח"ג סי' כ"ד וכמוהו הרבה.

כ"ט סע"א בן עזאי, דבזבח הכתוב מדבר מנא ליה כו' מדכתיב לא ירצו ולא ירצה זיבחה הוא, בגליון הש"ס תובאה גירסא לא ירצה לא ירצה, ועדיין אינו מובן מג"ל ההוכחה דבזיבחה היא, אמנם לפי דעתי אין צורך לחגיה, רק לציין שני פסוקים, היינו מדכתיב לא ירצו [ויקרא כב, כה: מום בם לא ירצו לכם], לא ירצה [שם ז' יח: ואם האכל יאכל מבשר זבח שלמי ביום השלישי לא ירצה] הרי דבזיבחה הוא; ובירושלמי סנהדרין (פ"א ה"א): מהו חותמו של הקב"ה, ר' ביבי בשם ר' ראובן אמת, מהו אמת, א"ר בון שהוא אלהים חיים ומלך עולם, ראה פני משה שם שנדחק לבאר, בעוד שבאמת חסר פה ציון [ירמי' י' י] שכתוב שם: וה' אלהים אמת, הוא אלהים חיים ומלך עולם⁸.

ציטטה מקוצרת של פסוק גרמה לא פעם אחת לאי-הבנת הדרוש ויסודו, אם המלה המובאת נשנית בשני פסוקים שונים, כמו אמרם בחגיגה ב' ע"א סומא באחת מעיניו פטור מן הראיה שנאמר יראה יראה בדרך שבא לראות כך בא ליראות כו', הנה אם כווננו רק לשינוי הניקוד בדרך "אל תקרי" אמרו זה מפורש, בזה הפצו להדגיש שהאדם יראה פני האדון ה' כאשר האדון ה' רואה אותו, ובכך הזכירו שני פסוקים: האחד בשמות כ"ג יז — המצויין — שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך "אל" פני האדון ה', ופסוק שני [שם ל"ד כג]: יראה כל זכורך "את" פני האדון ה' אלהי ישראל, להקיש שכדרך שבא לראות את פני האדון ה', כן בא ליראות אל פני האדון ה' אלהי ישראל.

ומה מאד התרבו הטעיות בצינוני הפסוקים המובאים במדרשים, ראה לדוגמא בבמדבר רבה פ"ג, ד, ואני הנני מביא את המבול מים כו', רבנן אמרי כל מקום שנאמר בו ואני, כביכול הקב"ה ובית דינו ובנין אב שבכולם [ירמי' יא] וה' דבר עליך רעה, והנה בירמי' שם כתוב וה' צבאות הנוטע אותך דבר גו', ברור שהנבון כמצויין בויקרא רבה, פכ"ד ב' "מלכים א' כ"ב כג]" וראה הגהות הרש"ש שם שהבנין אב הוא מדכתיב לעיל מניה ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו, ודרשו אלו מימינים ואלו משמאלים כו', הרי ה' ובית דינו, ובזה יפורש גם הפסוק בירמי' מדכתיב "וה' צבאות", ראה בספרי שערי זהר לבראשית רבה פנ"א ב.

ביחוד השתרבו טעיות בצינוני פסוקים במהדורות חדשות, אם שהמהדירים היו אנשי תורה ומדע, ומהם גם ר"ש בובר שזיכה אותנו בהרבה מדרשים עתיקים שהוציא לאור מכתבי-יד, ועיטר אותם בהערותיו ותקוניו, ראה לדוגמא בפסיקתא דרב כהנא פסוק שוש אשיש (קמ"ז ע"ב) בעשרה מקומות נקרא ישראל "כלה" כו', אחת על ידי ירמיה קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה [ירמי' ז' לד], והנה כל תשעת הפסוקים שהובאו הם בשבחים של ישראל ונחמתם, בעוד שפסוק זה בירמי' ז' ל"ד, הרי אומר זה שבת י מערי יהודה ומחוצות ירושלם קול ששון

8 וראה ברכות י"ד רע"ב: אמר רב יוסף כמה מעליא הא שמעתא דכי אתא רב שמואל בר יהודה אמר אמרי במערבא ערכית דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם אני ה' אלהיכם, אמת, ובהגהות רצ"ח מס' יד המלך שזהו מעליותא דשמעתא דא יען באמרו קצור פרשת ציצית לא הפסיק במקרא ולא פסקה משה אחרי שהמלים הללו הם בצורתם מקרא מלא בפרשת "אחרי יח ב".

וקול שמחה קול חתן וקול כלה כי לחרבה תהיה הארץ, וברור שצריכים לציין „[ירמי' ל"ג יא]" שמדבר בנחמה: כה אמר ה' עוד ישמע במקום הזה קול ששון וגו'. שם פסוק אחרי [קע"ו ב]: יש עת לשעה וגו' יש עת ליום וגו' יש עת לשנה ויהי לתשובת השנה [מלכים א כ, כו], ובהערה ק"פ: הכוונה לסיפא דקרא לעת צאת המלכים, והנה כאשר נעיין במלכים שם נמצא שאין שם המלים הללו „לעת צאת המלכים", וברור שצריכים לציין [שמואל ב י"א א] ויהי לתשובת השנה לעת צאת המלכים וישלח דוד את יואב וגו'.

בתנחומא מכת"י הוספה לספר דברים אות א: כשאמר הקב"ה למשה לכה ואשלחך אל פרעה א"ל משה [בעלי] שבעים לשון עומדין בפלטרין של פרעה שמא יבוא פרוזביטרון ממקום אחר מדברים עמו בלשוננו, ואני הולך בשליחותך והם בודקים אותי כו' הוי בייא לא איש דברים אנכי (שמות ד) (והן אני) [ואני ערל שפתים] (שמות ו, יב), מחק והסגיר המלים „והן אני" והוסיף במרובעים [ואני] בכדי לציין הפסוק שמות ו, יב, בעוד שלא היה כל צורך לתקן כמו שהוא בכת"י „הן אני ערל שפתים" מפורש באותה פרשה פסוק ל; שם ס"פ ראה י"ז אם זכיתם אתם יוצאים לזרוע שדה ואם לאו סוף שהיוצא השדה מתגרה בכם, זה עשו שנאמר (ויבא עשו מן השדה) [איש יודע ציד איש שדה] (בראשית כה, כו), ובהערה פ"ח שם שגם בכת"י רומי כתוב: ויבא עשו מן השדה, וזה שיבוש, כי מקרא כתוב ויבא יעקב מן השדה, ולכן תיקן וציין לפסוק [בראשית כ"ה כו], בעוד שבאותה פרשה שני פסוקים אחרי כן כתוב ויזד יעקב בזיד „ויבא עשו מן השדה" והוא עיף.

בשוחר טוב, פ' כ"ב טו: ושה"כ אמרו לאלהים מה נורא מעשיך כו' הנשרפין שורפין את שורפיהן, והנשלכים לגוב אריות שולכין את שולכיהן, כיצד כו' נבוכדנצר אמר יתרמון לגו אתון נורא יקדתא [דניאל ג' טו] כו' כיון שהשליכו אותן גשרפו שנאמר גובריא אילך די הסיקו גו' נפלו לגו אתון נורא כו', בקשו להרוג לדניאל וגזרו עליו להשליכו לגוב אריות שנאמר יתרמא גו' [שם ו' ח] ונעשה לו נס והיה ניצל והן השליכו לגוב אריות שנאמר [שם ג' כג] וגובריא אילך [וגו'] נפלו לגו אתון נורא, הנה איירי בפרשה זו בדניאל שהם חפצו להשליכו

פ וראה בבראשית רבה מע"ד ט"ו הה"ד [תהלים ט"ו] מכתם, ובהגהות הרש"ש שם אות ז: המציין טעה כי הכונה על ראש הפרשה חבהצותו שבתהלים ס', וראה פירוש מהרז"ו לשמות רבה פל"ז סוף אות א ובזהר פנהם רל"ג א.

ובסוף, כדאי להעיר כי גם בספרי קדמונינו היסוריים שהוכנסו בהם ציונים מ"מ הסטוקים המובאים נשתרבו הרבה שבושים, וארשום אתה מהנה שהערתי בילדותי על גליון הס' חובת הלבבות — בין הרבה הערות וציונים — בשער עבודת האלהים ס"ד שכותב: הדיבור והשינה הקצור בהם משובת, הדיבור כמ"ש החכם אל תבהל ואל פוך גו' על כן יהיו דבריך מאוטים, אבל השינה כמ"ש [משלי ו] מעט שנות מעט תנומות מעט חבוק ידים לשכב [ובן מצוין גם במהדורת צמרוני שצ"ס המקור הערבי, שנדפס אח"כ בירושלם תרפ"ה], והנה המעיין בפרשה זו ימצא שידובר בתוכחת העצל עד מתי תשכב מתי תקום משנתך, כאמור העצל לנפשו עוד מעט אישן עוד מעט אתנעם ואחבק ידים, ואין מכאן כל הוכחה על המדה שאדם כן צריך להתנהג, ברור שצריכים לציין „[משלי כ"ד ל"ג]" ושכתוב: ואחזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי מוסר, מעט שנות מעט תנומות מעט חבוק ידים לשכב.

לגוב אריות ויטרף והושב להם גמולם בראשם שהם הושלכו לגוב אריות, ואין הביא מה שנאמר בפרשה ג בענין חנניה מישאל ועזריה ששונאיהם הושלכו לכבשן האש? ברור שצריכים לציין [שם ו' כת] שמדבר עובדא של דניאל ומסיים גבריאל אילך די אכלו קרצוהי די דניאל לגוב אריותא רמו אינון בגיהנון ונשיהון ולא מטו לארעית גבא עד די שליטא בהון אריותא וכל גרמיהון הדיקו. בכת"י היה אך קיצור הפסוק גבריאל אילך וגו' ונתוסף סיום שלא מן הענין; שם פל"ד אמרו לו עמוד מכסאך שהמלכות לדוד זכה"א [שמאל א כ"ט ג] הלוא [זה] דוד [עבד שאל] מלך ישראל, בהערה יז כותב המהדיר: תקנתי כמו שהיא בקרא ובילקוט שמואל שם מובא בטעות הלוא זה דוד מלך הארץ, והנה תואר "מלך ישראל" בפסוק שתיקן הלוא מוסב על שאל ואין נשמע מזה שהמלכות לדוד, ובאמת הנכון כמו שהוא בילקוט וזהו מקרא מלא בשמואל א' כ"א י"ב: ויאמרו עבדי אכיש אליו הלוא זה דוד מלך הארץ; ועוד שם פ' קי"ד: רבנן אמרי שני רקיעין הן שנאמר [תהלים ס"ח ל"ד] לרוכב בשמי שמי קדם, רבותינו אומרים שלש שנאמר השמים ושמי השמים [מלכים א ח, כז], ובהערה אות ה' ציין שהמאמר מובא בילקוט עקב רמז תתנ"ה, והמעין שם יווכח שמוסב על הכתוב בתורה באותה פרשה [י, יד] הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים, כן צריכים לתקן הציון להלן בשוחר טוב פ' קמ"ח ב.

בלקוטים ממדרש אלה הדברים זוטא (וויין תרמ"ה) אות כ"ה: נח אמר למשה אני גדול ממך שנוצלתי מדור המבול, ומשה אמר לו אתה הצלת את עצמך, ולא היה כך כח להציל את דורך, אבל אני כתיב וינחם ה' על הרעה [ירמי' כ"ו יג], והרי זה הציון מפליא מלבד אשר בירמי' שם כתוב "אל הרעה" ולא "על" הנה אין לפסוק זה שום ענין עם מרע"ה, ולא ציין מקרא מלא בתורה [שמות ל"ב יד] בפרשה שידובר בה על חטא העגל שאמר ה' הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם, ויחל משה, ולבסוף וינחם ה' על הרעה אשר דיבר לעשות לעמו.

באגדת אסתר [קראקא תרג"ז] פ"ט ד: כי גדול מרדכי בבית המלך כו' חמשה שכתוב בהם הולך וגדול, ואלו הן יצחק אבינו כו', בהערה ב: אצל יצחק לא כתיב הולך וגדול, והנה זה מקרא מלא בתורה פ' תולדות כ"ו יג, ויגדל האיש וילך הלוך וגדל עד בי גדל מאד. ובמדרש אגדה [וויין תרג"ד] פ' שמות (ע' קי"ט) כשעלו ממצרים עלו במספר שנאמר (כשש) [שש] מאות אלף רגלי וגו'. ואין צורך לתקן, רק לציין הפסוק המוקדם [שמות י"ב לז]; ושם במדבר (ע' פט) ובהעלות הענן על ידי ה' עלות הענן. ובהערה ג: אין זה לשון הכתוב. וראה בפרשה פקודי [מ' לז] ובהעלות הענן מעל המשכן יסעו בני ישראל גו'.